

Etnobotanik Çalışmaları ve Türkiye’de Yeni Açılımlar

Füsun ERTUĞ*

Kebikeç’in 17. sayısında yayımlanan Prof.
Şinasi Yıldırım’ın *Etnobotanik ve Türk
Etnobotaniği* yazısına saygıyla bir katkı...

Etnobotanik çalışmaları insan-bitki ilişkilerinin incelenmesi olarak tanımlıyoruz. İlişki dediğimizde işin içine karşılıklı kullanım, etkileşim, üretim ve tüketim girmektedir. Binlerce on binlerce değil, yüz binlerce, hatta milyonlarca yıldır bitkilerden yararlanıyoruz. Biz onları kullanıyoruz, bitkiler de bizi... etkileşim karşılıklı... Biz yeni kullanımlar bulup, bitkileri bu amaçla toplayıp tüketmeye başlıyoruz, onlar buna yanıt olarak mutasyona uğruyor, yeni etkin maddeler geliştiriyor, tadlarını, biçimlerini, renklerini, boyutlarını değiştiriyor, dikenler büyütüyor, ya da tükeniyorlar.

Sadece bize “elzem” olduğunu düşündüklerimizi üretiyoruz, onları üretime alıp çoğaltmak için toprağı sürüp hazırlıyor, bu alanı diğer bitkilerden arındırmak, sulamak için emek harcıyoruz. Bu hazırladığımız alanlara, bitki tohumlarını, fidelerini ekerek, sulayıp bakımlarını yaparak, onları zararlılardan koruyarak bir türün çoğalmasına hizmet ediyoruz. Buna karşılık onlar da ürünlerini, meyvelerini, yapraklarını, tohumlarını, yumrularını bize gıda, ilaç, lif, yakacak, yem, kap-kacak, barınak ve benzeri hammaddeler olarak sunuyor. Soluduğumuz oksijeni bile borçlu olduğumuz bitkiler, güzellikleriyle, kokularıyla da bizi etkiliyor. Bahçelerimizi parklarımızı onlarla süslüyor, sanatta, müzikte, yazılı kültürde onlardan çok değişik şekillerde yararlanıyor, etkileniyoruz. İnsanoğlu, işine yaramayan, zarar verdiğini düşündüğü arsız otları tüketmek için bile pek çok araştırma yapıyor, kaynak ve emek harcıyor.

* Arkeolog, etnobotanik araştırmacı. Yeditepe Üniversitesi Antropoloji Bölümü öğretim görevlisi.

Geçmişte bitkilerin insanların yaşamında çok daha önemli bir yeri olduğunu biliyoruz. Tarihi bilgilerimizi yokladığımızda pek çok keşfin, örneğin Amerika kıtasının keşfinin bile Marko Polo’nun 13. yy.da gözlemlediği ‘Baharat Adalarına’ ulaşmak için yapıldığını görürüz. Bitkilerden bazıları bir kıtadan diğerine taşınmış, kimisi ulusların kaderini belirlemiş, mutfak kültürlerini değiştirmiş, beslenmelerini, ısınmalarını, bulaşıcı ölümcül hastalıklardan korunmalarını sağlamıştır. Her ne kadar bugünkü modern yaşamda, kullandığımız bitkilerin kökeni ve varlıkları çok önemli gibi görünmese de bitki ürünleri petrol kadar stratejik bir önemdedir. Gelecekte fosil yakıtlar azaldığında bu önemleri daha da artacaktır. Bugünkü dünya ekonomisinde buğday, pirinç, kauçuk, tütün, haşhaş, kinin gibi gıda, endüstri ve ilaç ürünlerinin tuttuğu yeri düşündüğümüzde bu önemi yeniden anımsarız.

Biz burada etnobotanikğin ne olup ne olmadığını tartışırken pek çok uzman bitkileri topluyor, araştırıyor, genetik değişim çalışmaları yapıyor, etkin maddelerini taklit ediyor, sentetiklerini üretiyor. Bunlardan bazılarını yiyor, bazılarını giysi olarak giyiyor, bazılarını uyuşturucu olarak kullanıp bağımlılıklar geliştiriyoruz. Onları sadece gündelik yaşamımızda gıda, ilaç, yakacak gibi maddi öğeler olarak kullanmakla kalmıyor, onlara içinde olduğumuz kültüre, dine ya da dünya görüşüne bağlı çeşitli anlamlar, tinsel değerler yüklüyoruz. Bazılarının uğur, bazılarının bereket getirdiğine, bazılarının nazardan koruyucu olduğuna inanıyor, büyülerde, tütsülerde, nazarlıklarda ya da sevgimizi ifade için kullanıyoruz.

Henüz etkin maddelerini ya da olası kullanımlarını bilmediğimiz ya da bir zamanlar belki bazı gruplar tarafından kullanıldığı halde kayıtları tutulmamış yüzlerce-binlerce bitkinin nesli, bizim doğada bilinçsizce bıraktığımız “ayak izleri” sayesinde tükeniyor. Hızlı nüfus artışı hayvan ve bitki türlerinin sayısını dramatik bir biçimde azaltıyor. Doğa koruma ve bio-çeşitlilik çalışmaları ile etnobotanik çalışmaları birbirinden ayrılmaz bir bütündür. Zira, kırsal kesimde bitkilerle sürekli ilişkide bulunan insanların bu konudaki bilgi dağarcıkları halen vazgeçilmez önemdedir.

Her kültür, çevresinde bulduğu, yetiştirdiği ya da takas yoluyla sağladığı bitkileri kendi kültürü çerçevesinde kullanıyor. Bir bitkinin o çevrede yaşayan insanlar tarafından kullanılıp kullanılmayacağını neler belirliyor? Örneğin yenilebilen, tadı güzel olan, bir toplumda çok sevilen bir ot, bir başka yerde yine çok yaygın bulunduğu halde yenmiyor. Neden? Bir yörede ilaç olarak toplanan bir bitkiyi, diğer bir yerde neden kimse kullanmıyor? Bu soruların yanıtlarını belki de kimse veremez, zira kültür çok karmaşık bir olgu, pek çok parametresi var. Ancak bir kültürü oluşturan öğeleri, tatları, kültürel değerleri, onların o bitkiye yüklediği anlamları anladığımızda bazı soruların o bölge için yanıtlarını bulabiliriz.

Bir etnobotanikçi, Anna Lewington şöyle diyor (Lewington, 2003:6): “Sadece yaşamımızı destekleyen pek çok şeyin kökeni konusunda değil, bunları sağlayan insanlar

ve çevreler konusunda da ne denli duyarsız olduğumuzu da bu alandaki çalışmalar sırasında fark ettim. Özellikle bitkilerin endüstriyel kullanımlarının çevre üzerindeki yansımaları ve geleneksel olarak tarımı yapılanlar dahil bir çok canlı türü üzerinde (bitki ve hayvan) giderek artan tehdit kaygı verici. Ancak her şeyin ötesinde insanlar için kaygılıyım: dünya yüzündeki milyonlarca insan için... Emeğinden yararlandığımız, topraklarını ellerinden aldığımız, sağlıklarını etkilediğimiz, bilgilerini talan ettiğimiz ve bitkisel kaynakları doymak bilmez şekilde tüketerek yaşamlarını kısıtladığımız insanlar için. Kitlesele olarak üretilen bitkisel ürünlerin tüketicileri olarak, genellikle istemeden neden olduğumuz ve bilinçsizce sürdürdüğümüz, sosyal ve çevresel bağlamdaki “ayak izlerimize” ilişkin verileri ortaya koymaya çalıştım. Örneğin, Kosta Rika’da muz üreticilerinin tarımsal kimyasallar yüzünden zehirlenmeleri ya da Endonezya yağmur ormanlarının büyük bölümünün ucuz margarin ve sabun imalinde kullanılan Afrika yağ palmiyesi üretimi için tahribi, bu ürünleri aldığımızda verilen fişlere yazılmayan bedellerdir.”

Anna Lewington’un kaygılarına katılıyorum. Bilimsel bir çalışma yaparken sadece öğrendiklerimizi kaydetmek ve yazıya dökmek, yayına dönüştürmekle yetinmememiz gerektiğini, bu bilgileri öğrendiğimiz kişilere karşı da sorumluluklarımız olduğunu, öncelikle bu bilginin onların bilgisi olduğunu ve bizim görevimizin bu bilgiyi onlar adına yazıya dönüştürmek olduğunu unutmamamız gerekiyor. Bir biçimde daha çok kişinin bu bilgiden yararlanması, ancak bu yararlanmada, onları öğrendiğimiz kişilerin önceliğinin unutulmaması, onlarla tüm sonuçları paylaşmamız gerekir. Doğal ürünlerin toplanmasında sınırları aşmamayı, bitkiye zarar vermeyecek, o çevredeki popülasyonu etkilemeyecek, yenilenmeye izin verecek şekilde toplamaya ya da üretmeye özen gösterilmeli. Sıradan bir tüketici olarak da daha dikkatli ve duyarlı olmamız gerektiğini öğretiyor bu çalışmalar. Hem çevreye, hem bitkilere, hem de onlardan yararlanan ve yararlanacak bugünkü ve gelecek kuşaklara karşı sorumluluklarımızın bilincinde olmamız gerekli. Türkiye’de 3000’i aşkın endemik bitkinin varlığı ve kültürel birikimin zenginliği düşünüldüğünde etnobotanik çalışmaların önemi daha iyi anlaşılacaktır. Bilgilerin de endemik olduğunu ve çoğu endemik bitkilerden daha da kısa ömürlü ve korunmaya muhtaç olduğunu anımsayalım. Ülkemizde etnobotaniği bir kültür değeri olarak algılayan ortak bir çalışmanın bu alanda birleştirici ve bilgileri paylaşmaya yönelik bir ön-adım olarak algılanması en büyük dileğimiz.

Türkiye Bilimler Akademisi Türkiye Kültür Envanteri (TÜBA-TÜKSEK) - Etnobotanik Çalışmaları

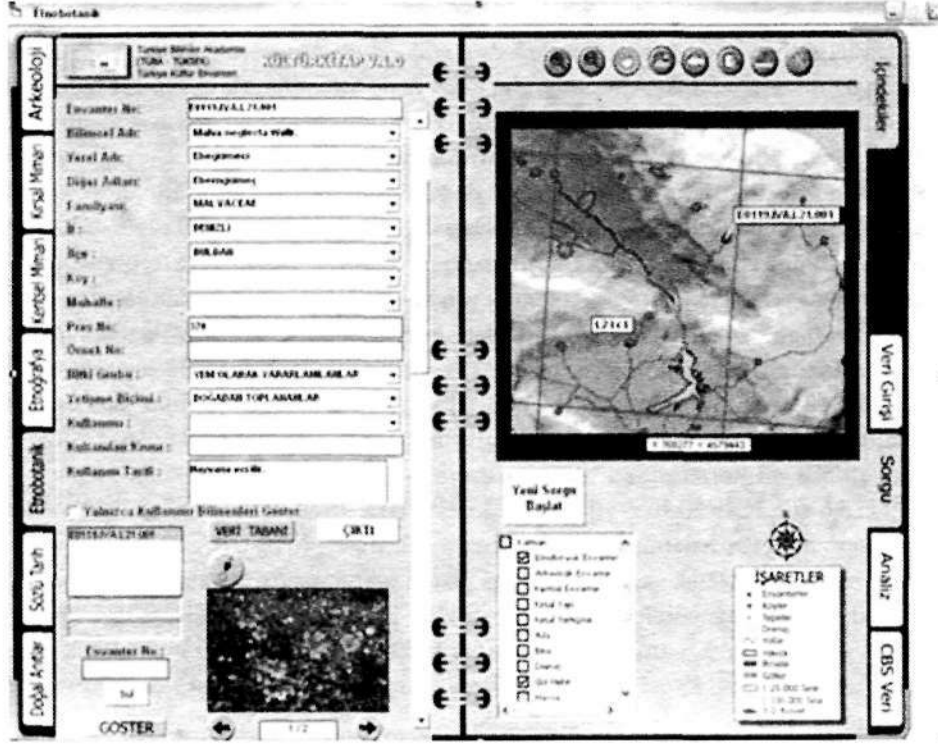
Ülkemizin kültür varlıklarının gelecek kuşaklara kültür mirası olarak aktarılabilmesi için 2001 yılında Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) tarafından başlatılan Türkiye Kültür Sektörü (TÜBA-TÜKSEK) girişimi iki pilot bölgede; Denizli’nin Buldan ve Şanlıurfa’nın Birecik-Suruç ilçelerinde Kültür Envanteri çalışmaları başlatmıştır. 2001

Etnobotanik		KÜLTÜRÜNLEME YALU	
Arkeoloji	Ülke: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA-TÜRKSEK) Türkiye Kültür Envanteri	203	Toplanış Tarihi: Karaman Merkez Valiliği Erciyes, Yedigöller etrafı, Çatalak yd.
Kırsal Mimari	Bilimsel Adı: <input type="text" value="Mısırca/ Mısırca / Mısırca / İsim etrafı / İsim"/>	Birlik Örneği:	<input type="text"/>
Kentsel Mimari	Yerel Adı: <input type="text" value="Mısırca/ Mısırca / Mısırca / İsim etrafı / İsim"/>	Yapı:	<input type="text"/>
Etnobotanik	Diğer Adları: <input type="text" value="Mısırca"/>	Endüstri:	<input type="text"/>
Sözlü Tarih	Familiye: <input type="text" value="Mısırca"/>	Teşhis: <input type="text" value="Mısırca 02 01 01"/>	Yapı No: <input type="text" value="23 2707 323 334 346"/>
Doğal Anıtlar	Envanter No: <input type="text" value="1 0153 061 1 21 001"/>	Örnek No:	<input type="text"/>
	İl: <input type="text" value="04031"/>	S.B Foto No:	<input type="text"/>
	İlçe: <input type="text" value="040308"/>	Birek Foto No:	<input type="text"/>
	Kay: <input type="text"/>	Dijital Foto No:	<input type="text"/>
	Mahalle: <input type="text"/>	Sayıları:	<input type="text"/>
	Enlem: <input type="text" value="N 3802422 N 3803140"/>	Video:	<input type="text"/>
	Boylam: <input type="text" value="E 2840070 E 2844601"/>	Çizim:	<input type="text"/>
	Koordinat: <input type="text" value="23.121 e4 39.60/13.334 38 02 42/28 29 43 E"/>	Kaynaklar: <input type="text" value="Seymen 2000 22. Bando/ Meydan
yolu Çap ve tala ölçümleri"/>	<input type="text"/>
	Rakım: <input type="text" value="073 m 11.25 m"/>	Notlar: <input type="text" value="Çiçekler 1 dal no 234 in yapraklar
Erciyes da Kay olarak kök dökülüyor"/>	<input type="text"/>
	Ekli Görsel: <input type="text" value="HAC OLARAK YAPILANLARI ANI 1/10 A"/>	Bilgi Kaynakları: <input type="text" value="Seymen 1994"/>	<input type="text"/>
	Yatışma Bilişimi: <input type="text" value="DÜĞÜNLER TOPLANIMLARI"/>		<input type="text"/>
	Kullanım: <input type="text" value="İçecek olarak kullanılır"/>		<input type="text"/>
	Kullanım Yeri: <input type="text" value="7 0-1000 m yükseklikte kökleri"/>		<input type="text"/>
	Ekli Kodlar: <input type="text" value="BA1"/>		<input type="text"/>
	Kullanım Tarihi: <input type="text" value="Çiçekler 1 dal no 234 in yapraklar
Erciyes da Kay olarak kök dökülüyor"/>		<input type="text"/>
	Toplanış Zamanı: <input type="text"/>		<input type="text"/>
	Kaynak Kıyafet: <input type="text" value="Mehmet Seymen Habab Uyg Mehmet
Özkan Habab Uygören"/>		<input type="text"/>
	Kaynak Kayıt No: <input type="text" value="06 10 2007 02 00 2002 12 09 2003"/>		<input type="text"/>
	Toplanış Tarihi: <input type="text"/>		<input type="text"/>

yılında bu bölgelerde başlanan mimari (kentsel, kırsal), arkeolojik ve etnoğrafik envanterleme ile sözlü tarih çalışmalarına 2002 yılında Buldan pilot bölgesinde etnobotanik ve tarih envanterleme çalışmaları eklenmiştir.

Etnobotanik verilerin TÜBA-TÜKSEK çerçevesinde envanterlenmesi önemli bir ilk adımdır. Zira ülkemizde arkeolojik yerleşmeler ya da yerel mimari unsurların bir kültür değeri olduğu, bu projeden önce de kabul görmüş bir gerçektir. Gerek arkeolojik yerleşmeler ve buluntular, gerekse yerel mimarlık örnekleri, yasalar yeterli olmasa da bir dereceye kadar koruma altındadır. Tescil sistemi ile bunların belgelenmesi yıllardır sürdürülmektedir. Aynı zamanda halkın bitkilere ilişkin bilgisi anlamına gelen etnobotanik çalışmalarının, Türkiye'nin en saygın Akademik Kuruluşu olan TÜBA tarafından envanterleme çalışmaları arasına alınması, bu mirasın ilk kez bir kültür değeri olarak kabulü anlamına gelmektedir ve bu anlamda öncüdür.

Etnobotanik envanter kavramını biraz daha açmak istiyorum: Bu projede halkın bitkilere ilişkin bilgisi envanterlenmektedir. Yani, bir arkeolojik yerleşme ya da bina gibi somut bir yapı değil, bilgi gibi soyut, kültürel bir öge envanter numarası almaktadır. Bunu yaparken bitki türü (ya da alt türü) esas alınmakta, halkın kullandığı her bitki

Kültür-Kitap Veri Tabanı Sorgu Sayfası

toplanıp teşhis edildikten sonra bir numara almaktadır. O bitkinin her bir farklı kullanımı, aynı bitki numarasına bağlı bir kod ve bölgenin 1/25.000'lik pafta kodu ile temsil edilir. Böylece aynı bitkinin benzer kullanımı başka bir yerde karşımıza çıktığında temel numara aynı kalarak yeni bir ek numara verilebilmekte; çeşitli bölgelerde çalışmalar yapıldıkça aynı bitkinin farklı yerlerde benzer ya da farklı amaçlarla nasıl kullanıldığı saptanabilmektedir. Sonuçta her bitkinin kullanım haritasını Türkiye'de toplam kaç bitkiden yararlandığımızı da öğrenebileceğiz. Bu çalışmalarda elde edilen sonuçlar TÜBİTAK tarafından hazırlanan BIOCES (Türkiye Taksonomik Tür Veritabanı) veri tabanına da aktarılacak, böylece botanikçilerin yaygın olarak kullandığı bu veri tabanında bilgiye erişimleri kolaylaşacaktır.

2002-2004 yıllarında Buldan'da TÜBA ve TÜBİTAK Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Destekleme Grubu'nun maddi desteği ve Balıkesir ile Pamukkale üniversitelerinden elemanların katılımıyla gerçekleştirilen pilot çalışmada 6 kişilik bir ekiple veri toplanmış ve veriler kısmen yayımlanmıştır (Ertuğ et al.2003; Ertuğ et al. baskıda). Bu çalışmanın önceki pek çok etnobotanik çalışmadan farklı yanı, bir bölgede

geçmişte ya da halen insanlar tarafından kullanılan tüm (doğal ve yetiştirilen) bitkilere ait verilerin, birbirleriyle eş önemde kabul edilerek derlenmeye çalışması, bir kültür bütünlüğünün saptanmaya çalışılmasıdır. Gıda ya da halk tıbbında ilaç olarak kullanılan bir bitki o toplum için ne kadar önemliyse hasır yapılan ya da incirlerin döllenmesine aracı olarak kullanılmış bir bitki de aynı bilimsel öneme sahiptir. Bu anlayışla bir bölgede yaşayan kişilerin çevrelerindeki doğal bitkilerden kaçına isim verdikleri, bir tarım bitkisinin farklı kullanımlarını, doğal bitkilerin hangilerinden nasıl yararlandıklarını saptamak mümkün olmaktadır. Çalışmalar bu nedenle 1-2 yıl sürmekte, olabildiğince çok sayıda kaynak kişiden yararlanılarak o bölgede yaşayan farklı kültürlerden gelen kişilerin birbirinden farklı kullanım özelliklerine de yer verilmeye çalışılmaktadır. Örneğin Buldan'da toplanan 450 örnek arasında 21'i Türkiye'ye endemik 258 tür saptanmış, 97 gıda, 108 ilaç, 11 yakacak, 41 yem, 38 el sanatlarında kullanımın yanı sıra 46 bitkinin farklı alanlarda kullanımı belirlenmiştir. Benzeri çalışmaların TÜBA-TÜKSEK çatısı altında yaygınlaştırılması, Türkiye çapına yayılması öngörülmektedir.

TÜBA-TÜKSEK her yıl çeşitli kurumlara *Proje Öneri Formu* yollayarak envanterleme çalışmalarını yaygınlaştırmaya çalışmaktadır. TÜBA projelerde ancak sınırlı bir maddi destek sağlamakta, esas olarak teknik danışmanlık ve yayın olanağı sunmaktadır. Kendi yörelerinde bu çalışmaları yapmak isteyen ekipler için ön şart, TÜBA'nın düzenlediği atölye çalışmalarına katılmış olmaktır. 2003 yılında ilk sayısı yayımlanan *TÜBA Kültür Envanteri Dergisi* bu projeye katılanlara araştırmalarını yayınlamaları için kaynak oluşturmaktadır.

10-11 Mayıs 2003'de ve 15 Mayıs 2004'de Türkiye Bilimler Akademisi İstanbul Ofisi'nde gerçekleştirilen atölyelere İstanbul, İzmir, Amasya, Ankara, Aydın, Çanakkale, Konya, Bolu, Şanlıurfa ve Van gibi çeşitli kentlerden çoğu üniversite öğretim elemanı olan araştırmacılarla, kurumlardan bağımsız bireyler de katılmıştır. Atölyede katılımcılara etnobotanik çalışmasında kullanılan alan teknikleri, bu alanda Türkiye'de ve dünyada yapılmış çalışmalardan örnekler (yayın, fotoğraf ve filmler) sunulmuş ve katılımcılarla daha etkin alan araştırma yöntemleri saptanmasına çalışılmıştır.

2003 yılında gerçekleşen en önemli aşama, Türkiye Kültür Envanteri Projesi'nin 3 yıldır sürdürülen pilot bölge çalışma sonuçlarının aktarılabilceği bir **merkezi veri tabanı** oluşturulmasıdır. *KÜLTÜR-KİTAP* adlı bu veri tabanı bundan sonra tüm araştırmaya katılanların verilerini de içerebilecek kapasitede, Coğrafi Bilgi Sistemleri (GIS) temelli bir yazılımdır. *KÜLTÜR-KİTAP* veri tabanının kısa süre içinde *Internet* ortamına aktarımı sağlanmaya çalışılmaktadır. Şimdiden üç yeni projenin Türkiye'nin farklı bölgelerinde etnobotanik çalışmalarına başlamış olması umut vericidir. 4. Uluslararası Etnobotanik Kongresinin 21-26 Ağustos 2005'te İstanbul'da düzenlenecek olması da bu çalışmaların uluslararası platformda sunumuna olanak sağlayacaktır.

Kaynakça:

Ertuğ, F., Tümen, G. ve A. Çelik 2003 TÜBA-TÜKSEK Buldan (Denizli) Etnobotanik Alan Araştırma Raporu 2002 Yılı Çalışması. *Buldan Türkiye Bilimler Akademisi TÜBA-TÜKSEK Pilot Bölge Çalışmaları 2/2*: 76-91.

Ertuğ, F., Tümen, G., A. Çelik ve T. Dirmenci (baskıda) TÜBA-TÜKSEK Buldan (Denizli) Etnobotanik Alan Araştırma Raporu 2003 Yılı Çalışması. *Türkiye Bilimler Akademisi TÜBA Kültür Envanteri Dergisi 2*:

Lewington, A. 2003 *Plants for People*, Eden Project Books, Transworld Publishers, London.

www.bioces.tubitak.gov.tr

www.tuba.gov.tr

Geniř Yapraklı

Tütün'ün, yaprakları büyük olduğu için hâsılâtı ziyâde olur. Lakin hafif rüzgârların tesiriyle yaprakları delik deşik olduğundan kıymeti tenâkus eder. Bafra ve Samsun taraflarında zer' olunur.